

**ІНКЛЮЗІЯ ВІЙСЬКОВИХ У НАЦІОНАЛЬНИЙ
СОЦІАЛЬНО -ЕКОНОМІЧНИЙ ПРОСТІР**

Л. В. Шинкарук, д. е. н., професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України, член-кореспондент Національної академії наук України, lidia_shyn@ukr.net, orcid.org/0000-0002-7434-1495,

Е. В. Прушківська, д. е. н., професор, Національний університет біоресурсів і природокористування України, em.prushkovska@gmail.com, orcid.org/0000-0002-4227-8305,

Л. М. Шепелева, практичний психолог, Helping Hand Company, Inc, Бостон, США, oblako804@gmail.com

Методологія дослідження. У процесі дослідження було використано методи: компаративного аналізу – при аналізі інклюзії ветеранів у соціально-економічний простір країн світу, де є значна кількість військовослужбовців, які повертаються із зон конфліктів або звільняються з військової служби; метод аналізу й синтезу – при визначенні напрямів інклюзії військових у національний соціально-економічний простір; метод класифікацій – при виділенні основних видів бізнесу, які можуть бути найбільш сприятливими для українських ветеранів при інтеграції у національну економіку; індукції та дедукції – при формулюванні висновків дослідження.

Результати. У статті визначено необхідність та роль інклюзії військових у соціальне середовище задля стабільності та розвитку країни. Виявлено причини та напрями інклюзії українських ветеранів у соціально-економічний простір країни для забезпечення психологічного та соціального благополуччя ветеранів, ефективного використання людського капіталу, політичної стабільності, культурної інтеграції та соціальної справедливості. Обґрунтовано, що в Україні мають бути розроблені заходи боротьби за людину та людяність у роботі з військовими та населенням, що постраждало від бойового оперативного стресу та створення уніфікованої системи для лікування та соціалізації ветеранів війни.

Встановлено, що вибір майбутнього бізнесу залежить від індивідуальних навичок, інтересів та досвіду ветеранів, а також від ринкових умов та доступних ресурсів, які є в країні. Підкреслено необхідність підтримки з боку держави та громадських організацій, щоб забезпечити успішний старт та розвиток бізнесу колишніми військовими. Узагальнено, що стимулювання бізнесу для ветеранів в Україні вимагає комплексного підходу, який включає фінансову, освітню, консультативну, інформаційну та інфраструктурну підтримку. Це допоможе ветеранам успішно інтегруватися в економічне життя країни та зробити свій внесок у її розвиток.

Новизна. Доведено, що включеність колишніх військових у соціально-економічний простір країни в контексті соціальної, економічної та політичної площини сформує Україну, як країну із домінуванням інклюзивного розвитку в цілому, а для ветеранів сприятиме їх інтеграції у цивільне життя та їхньому активному залученню до розвитку країни.

Практична значущість. Результати дослідження можуть бути використані інституціями в процесі розробки стратегій та програм інклюзії ветеранів в соціально-економічний простір як на регіональному так і національному рівні країни.

Ключові слова: бойовий стрес, бізнес, військові, ветерани, інклюзія, інклюзивний розвиток, соціально-економічний простір, національна економіка.

Постановка проблеми. Війна в Україні призвела до появи трагічних картин загиблих військовослужбовців як чоловіків, так і жінок. Це найбільша війна після Другої світової, внаслідок якої з'явиться багато ветеранів. Участь у визволенні України вже взяли не менше мільйона чоловіків і жінок, щодня призивають іще людей. Соціальним інституціям не розмірковувати про долю ветеранів через місяці чи роки. Необхідно це вже розпочати планувати та створювати структуру підтримки колишніх військових на наступні роки. За статистичними даними з війни повернулося понад 20 тисяч військових без рук чи без ніг. Проте люди, чий травми ми бачимо, становлять лише невелику частину тих, хто страждає, виконуючи свій обов'язок. Набагато більше тих, у кого травми невидимі для всіх, крім них самих та їхніх близьких, родин та друзів. Щоб завершити адаптацію, багатьом буде потрібна допомога родини, друзів, побратимів, працівників соціальних служб або інших інституцій. У минулих поколіннях ветеранів ці рани залишилися б нерозпізнаними та невилікуваними, але це не може бути практикою зараз. Це тисячі, навіть мільйони людей, якщо брати до уваги і населення України, котрі потрібні країні для її відбудови. Економіка зруйнована, землі заміновані... Тому потрібно створювати системи та структури, які гарантуватимуть подальшу підтримку ветеранів війни. Інклюзія військових України в соціально-економічний простір є важливим аспектом, який має багато позитивних наслідків як для самих військових, так і для суспільства й економіки в цілому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження інклюзії військових у соціально-економічний простір країни є надзвичайно актуальним і важливим для забезпечення психологічного та соціального благополуччя військових, ефективного використання людського капіталу, політичної стабільності, культурної інтеграції та соціальної справедливості. На сучасному етапі, в умовах геополітичної нестабільності та збройних конфліктів й воєнних дій, вчені багатьох країн, працюють над розробкою ефективних стратегій та політик, що сприяють інтеграції військових у цивільне життя та їхньому активному залученню до розвит-

ку країни. Це питання актуальне для багатьох держав, де є значна кількість військовослужбовців, які повертаються із зон конфліктів або звільняються з військової служби. Ось деякі країни, де вчені активно займаються цим питанням: США, Великобританія, Австралія, Ізраїль, Канада, Німеччина, Франція та інші країни.

Американські учені, Армстронг К., Бест С. та Доменічі П. [1], акцентують увагу на допомозі ветеранам у книзі «Мужність після пожежі: стратегії виживання для військ, що повертаються з Іраку та Афганістану, та їхніх сімей». Автори розглядають різні аспекти переходу до цивільного життя та пропонують практичні поради щодо подолання труднощів, які можуть виникнути. Основні ідеї: розуміння повернення до цивільного життя; розпізнавання посттравматичного стресового розладу та лікування його; стратегії та методи подолання; підтримка сімей; побудова мережі підтримки; довгострокове відновлення та розвиток стійкості, інклюзія ветеранів в контексті їх освітніх та професійних потреб. Загалом, «Мужність після пожежі» є всеосяжним ресурсом для ветеранів та їхніх родин, пропонуючи практичні поради та стратегії, які допоможуть зорієнтуватися у складному процесі повернення до цивільного життя та досягнення довгострокового благополуччя. У цьому дослідженні рекомендується військовим та їхнім сім'ям вичерпне керівництво у боротьбі з наслідками бойової служби. Дослідники докладно описують сучасні методи лікування цих труднощів та конкретні способи покращення сімейних відносин, відновлення професіоналізму та соціальної активності.

Провідні канадські вчені Гренье С., Дарте К., Хебер А. та Річардсон Д. [2], розширили ідею подолання стресу, розробивши модель OSISS, Operational Stress Injury Social Support (соціальна підтримка після-операційного стресу), за якою впроваджуються програми взаємної підтримки канадських збройних сил і ветеранів, що мають справу з операційними стресовими травмами (OSI) і є результатом військових дій. Підкреслюється вплив цих травм на психічне здоров'я та благополуччя військовослужбовців і ветеранів. У роботі «Програма соці-

альної підтримки при операційних стресах: програма взаємної підтримки у співпраці між канадськими збройними силами та справами ветеранів у бойових діях» (2007) автори доводять важливість взаємопідтримки. Вони описують програму, її цілі та результати, структуру навчання, розглядають проблеми впровадження OSISS. Дослідники діляться здобутками, підкреслюючи важливість постійного оцінювання та адаптації програми. Автори пропонують розширювати програму, підвищувати обізнаність та глибше інтегрувати підтримку рівних у системі догляду за військовими та ветеранами. Загалом, ця книга надає вичерпний огляд програми OSISS, підкреслюючи важливість підтримки колег у вирішенні проблем, пов'язаних зі стресовими травмами, та пропонує цінну інформацію для інших організацій.

Івон Долан [3], в роботі «По той бік виживання: гарне життя – найкраща помста» (2000) фокусується на шляху від простого виживання до справжнього процвітання, особливо для тих, хто пережив значні травми чи труднощі. Авторка наголошує на важливості переходу від простого виживання після пережитої травми до повноцінного життя. Вона досліджує концепцію стійкості, підкреслюючи, як люди можуть використувати свою внутрішню силу, щоб зцілитися від минулих травм. І. Долан надає практичні стратегії розвитку стійкості та сприяння емоційному зціленню. Також Долан підкреслює важливість позитивної психології, заохочуючи читачів розвивати позитивні емоції, будувати значущі стосунки та брати участь у діяльності, яка приносить відчуття мети та задоволення. Долан використовує методи нарративної терапії, допомагаючи читачам переосмислити свої особисті історії таким чином, щоб підкреслити силу, зростання та позитивні результати. Вчена зазначає важливість для людини розширення повноважень, брати під контроль своє життя, робити проактивний вибір. Визнаючи цінність соціальної підтримки, Долан заохочує громадян створювати та підтримувати потужні мережі підтримки. Автор виступає за цілісний підхід до благополуччя, який охоплює фізичне, емоційне, психічне та духовне здоров'я. Загалом, «По той бік вижи-

вання: гарне життя – найкраща помста» служить посібником для людей, які прагнуть змінити своє життя після травми, заохочуючи їх прийняти цілісний та проактивний підхід до благополуччя та задоволення.

Колишній військовий, засновник фонду «Шрами війни», Хьюго Макманнерс [4], у праці «Шрами війни» (1993) дає комплексний погляд на тривалий вплив бойових дій на солдатів, пропонуючи як чуйне розуміння їхньої боротьби, так і заклик до дії для кращої підтримки та ресурсів. У книзі досліджується, як військова культура «тиск» з метою відповідати певному іміджу твердості та стійкості впливає на психічне здоров'я військових, і це може перешкоджати людям виявляти свою вразливість або шукати допомоги. Автор підкреслює важливість систем підтримки для ветеранів, включаючи сім'ю, друзів і професійні служби психічного здоров'я. Макманнерс стверджує, що суспільство зобов'язане підтримувати ветеранів і вирішувати проблеми, з якими вони стикаються. Він закликає до більшої обізнаності та кращих ресурсів для допомоги тим, хто служив в армії. Також автор досліджує різні механізми подолання проблем військових та ветеранів.

Військові психологи Брет А. Мур і Грегори М. Регер [5], у книзі «Історичні та сучасні перспективи бойового стресу та групи боротьби з бойовим стресом в армії: теорія, дослідження та управління» (2007) надають вичерпний огляд еволюції розуміння та управління бойовим стресом у військових. Автори викладають історію бойового стресу – від його раннього розпізнавання у військових конфліктах до сучасного розуміння. Психологи описують різні методи, що використовуються групами боротьби зі стресом для вирішення та пом'якшення наслідків бойового стресу: втручання в кризові ситуації, тренінги з управління стресом, консультування та психологічний дебрифінг. Автори також обговорюють важливість навчання та підготовки як для команд бойового стресу, так і для військових, щоб озброїти їх необхідними навичками для ефективного виконання своїх обов'язків. Також розглядаються сучасні підходи та інновації в управлінні бойовим стресом, такі як інтеграція технологій у служби психічно-

го здоров'я та розробка нових терапевтичних методів. Щоб проілюструвати свої думки, Мур і Регер наводять тематичні дослідження та приклади команд боротьби зі стресом у дії. Загалом у цій науковій праці детально розглядаються історичні та сучасні погляди на бойовий стрес і життєво важливу роль груп бойового стресу в армії, висвітлюючи еволюцію, виклики та майбутні напрямки в цій критичній сфері психічного здоров'я військових.

Джон Хенден [6], колишній військовий лікар, а зараз міжнародний тренер, у книзі «Подолання бойового стресу: 101 техніка для відновлення» (2011), дає три основних аспекти: якнайшвидше привести діючу армію до максимальної бойової готовності і здоров'я; сприяти оперативній допомозі, де і коли це можливо, військовим, котрі були у відрядженнях у будь-якій точці світу; озброїти як особовий склад, так і ветеранів найширшими інструментами та методами, що сприяють повноцінному життю. Цей посібник призначений, зокрема, для тих військовослужбовців, яким довелося нелегко після повернення або які зазнали симптомів пізніше. Довідник не містить теорій; натомість це практичний посібник з перевіреними робочими інструментами та методами.

Полковник у відставці Чарльз В. Ходж [7], доктор медичних наук, у книзі «Одного разу воїн завжди воїн: перехід від бою до будинку» (2010) висловлює глибокий погляд на виклики, з якими стикаються військові, що повертаються з бойових дій. Ходж пояснює природу бойового стресу та посттравматичного стресового розладу (ПТСР). У цій праці висвітлюються труднощі, з якими стикаються військові, повертаючись із бойового середовища до цивільного життя. Ці проблеми включають пристосування до повільнішого темпу життя, відновлення зв'язку з родиною й друзями та пошук нового відчуття мети. Автор пропонує практичні поради та стратегії подолання емоційних і психологічних труднощів реінтеграції. Це включає поради щодо керування стресом, боротьби з гнівом і звернення за допомогою, коли це необхідно. Він також наголошує на важливості спілкування для підтримки здорових стосунків із близькими, включає тематичні дослідження особистих

історій ветеранів, щоб проілюструвати концепції, які обговорюються в книзі. Автор виступає за цілісний підхід до відновлення, який охоплює фізичне, психічне та емоційне здоров'я. Він наголошує на важливості підтримки загального самопочуття, самосвідомості і самообслуговування для успішного переходу від бою до дому. Книга пропонує довгострокову перспективу відновлення та адаптації. Ходж нагадує ветеранам, що реінтеграція є постійним процесом, і пропонує вказівки щодо того, як продовжувати прогресувати з часом.

Дослідження інклюзії ветеранів в соціально-економічний простір в Ізраїлі активно проводяться кількома вченими та установами. Зокрема, Ліат Сегев та Хіла Шифф вивчали інтеграцію ветеранів Ізраїльської армії з інвалідністю в працездатну робочу силу. Їх дослідження, опубліковане в науковому журналі «Israel Journal of Health Policy Research», де вчені аналізують фактори, що впливають на успішність інтеграції ветеранів з різними типами інвалідності. В результаті дослідження ці вчені виявили, що ветерани з вищим рівнем освіти та ті, що проживають ближче до центральних регіонів країни, мають вищі шанси на працевлаштування. Дослідники акцентують увагу також на важливості психологічної підтримки та професійної реабілітації для сприяння успішній інтеграції ветеранів. Ґрунтовними є дослідження Рута Поллака та Іцхака Мизрахи з Ізраїльського центру ветеранів (Beit Halochem), Гідеона Курца з Єврейського університету в Єрусалимі та Роніта Гільберта з Університету Хайфи, які зосереджуються на вивченні чинників, що сприяють успішній інтеграції ветеранів в працездатну робочу силу та суспільство в цілому. Ці чинники включають вивчення ролі освіти, медичної допомоги, географічного розташування та рівня підтримки з боку урядових та неурядових організацій.

На сучасному етапі українські вчені із Національного інституту стратегічних досліджень, Інституту соціології НАН України, вчені провідних університетів та учасники ветеранського руху досліджують проблеми формування дієвих механізмів соціальної адаптації, фізичної й психологічної реабілітації учасників бойових дій, праце-

влаштування та їх інтеграцію в соціально-економічний простір. Зокрема, Любов Яценко [8], Олена Клименко та Гульбаршин Чепурко [9], Станіслав Погорілов [10], Світлана Ніколаєнко [11], Анна Артеменко, Катерина Батаєва [12], та багато інших вчених які досліджують проблеми ветеранів у міждисциплінарній площині. Дослідження інклюзії військових у соціально-економічний простір в країнах світу охоплюють широкий спектр питань, включаючи психологічну підтримку, адаптацію до цивільного життя, працевлаштування, освіту та зниження рівня соціальної ізоляції. Практичний досвід країн світу та дослідження вчених щодо інклюзії військових у цивільне життя є актуальним і необхідним для України, оскільки війна спричинена російською агресією, породжує значну кількість ветеранів та інвалідів, які потребуватимуть допомоги у вирішенні проблем пов'язаних із інтеграцією у мирне життя.

Формулювання мети статті. Метою дослідження є з'ясування особливостей інклюзії ветеранів у соціально-економічний простір країни задля формування дієвих механізмів інтеграції українських військових у соціальне середовище та національну економіку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Включеність колишніх військових у соціально-економічний простір потребує фізичного, емоційного, психічного та духовного здоров'я. Для того щоб бути повноцінно залученими до економічного життя, колишні військові мають бути фізично здоровими. Багато з них можуть мати фізичні травми або інвалідність, отримані під час служби, що вимагає спеціальної реабілітації та підтримки. Фізичне здоров'я безпосередньо впливає на їхню здатність до праці та продуктивність у різних галузях. Емоційне здоров'я є ключовим для успішної соціальної адаптації колишніх військових. Травматичні «досвіди» пережиті під час служби, можуть залишити глибокий слід, і без належної емоційної підтримки ветерани можуть відчувати себе відчуженими від суспільства. Емоційне благополуччя допомагає їм встановлювати та підтримувати здорові міжособистісні стосунки, як у професійному, так і в особистому житті. Психічне здоров'я є осно-

вою для здатності адаптуватися до нових умов життя та роботи після служби. Колишні військові можуть страждати від посттравматичного стресового розладу (ПТСР) та інших психічних проблем, які можуть ускладнювати їхню інтеграцію. Для того щоб успішно перейти від військової ролі до цивільної, вони мають бути психологічно готовими прийняти нові ролі в суспільстві та на роботі. Духовне здоров'я допомагає колишнім військовим знаходити сенс у нових життєвих обставинах і підтримує їхні цінності, що сприяє більш гармонійній інтеграції. Духовна підтримка може допомогти їм справлятися з життєвими викликами та втратами, що є важливим аспектом для довгострокового благополуччя.

Аналіз останніх досліджень зарубіжних та українських вчених свідчить, що однією з найбільших перешкод у лікуванні сміливих людей попередніх поколінь, що страждали від так званого «шоку контузії», було просто визнання того, що це нормально для війни, і вони нічого не робили з цим. Зараз визнано, що це цілком нормальна реакція на ситуації сильного стресу і як будь-яку хворобу, її потрібно розпізнати, прийняти та лікувати. Джон Хенден у праці «Подолання бойового стресу: 101 техніка для відновлення» [6], зазначає, що військова культура «мачо» переважно намагається ставитися упереджено до тих, хто шукає допомоги, але це все більше йде в минуле. Небагато військових, які пережили бій, можуть заперечити, що відчували страх, і ніхто не може бути впевненим, як вони відреагують наступного разу.

Посттравматичний стресовий розлад – відстрочена або затяжна реакція на стресогенні події чи ситуацію винятково загрозливого або катастрофічного характеру, які можуть зумовити дистрес майже у будь-кого. Аріель Шварц зазначає, що «посттравматичний стресовий розлад має тенденцію бути важчим і зазвичай потребує роботи з фахівцем у галузі психічного здоров'я» [13]. Відновлення здоров'я військових після бойового оперативного стресу не допустить розвитку його в посттравматичний стресовий розлад і зробить великий внесок у збереження людей як цінного капіталу для подальшої відбудови країни.

Важливо зазначити, що досить великий досвід є у США щодо психологічної реабілітації ветеранів. У США понад 1,5 млн осіб, які пережили війну, із них 73% страждають від посттравматичного синдрому. В країні існує загальна та стандартизована система роботи із військовими, яка допомагає соціалізувати їх. Підкреслимо, що на ці витрати уряд не шкодує грошей. За кілька років США зуміли збудувати дієву систему реабілітації ветеранів Іраку та Афганістану. При цьому держава принципово відмовилася від громадських пожертв. Було закладено мережу зі 150 шпиталів та 600 клінік по всій країні. Існують пільги для ветеранів в отриманні роботи на рівні штату або при вступі до державної служби, особливо якщо це ветеран з пораненням. Тому в Америці роботодавцем номер один для ветеранів, які отримали поранення, є уряд: від Міністерства оборони, Міністерства у справах ветеранів до Міністерства транспорту. В 2011 році в США було створено систему, що займається психологічною чи соціальною адаптацією ветеранів. Її назвали Polytrauma System of Care – Система надання допомоги при політравмі. Представництва організації працюють майже у кожному великому місті країни, і будь-який військовий може звернутися туди за підтримкою психологів чи соціальних працівників. Зараз система є мережею з 600 центрів. Іншим аспектом соціалізації стала матеріальна підтримка та працевлаштування для колишніх військових. Через державні фонди понад 40% ветеранів отримують додаткову допомогу. А більше половини з них пройшли безкоштовні курси навчання та перекваліфікації.

Базуючись на досвід країн, в Україні мають бути розроблені заходи боротьби за людину та людяність у роботі з військовими та населенням, що постраждало від бойового оперативного стресу. На наш погляд доцільним є створення уніфікованої системи для лікування та соціалізації ветеранів війни, доступ до неї зробити максимально простим і наскільки можна безкоштовним. Важливим аспектом є також організація освітніх заходів – семінари, тренінги, лекції – для формування обізнаності впливу бойового оперативного стресу на людину і навчання успішним відновлюючим методам у

всіх регіонах України. Практичні поради стануть у нагоді не лише тим, хто страждає від бойового стресу, а й усім, хто бореться з тиском нашого перегрітого суспільства. Доцільним також є створення консультативних пунктів, де людина може отримати індивідуальну психологічну допомогу. Видання посібників, буклетів, довідників з практичними техніками та інструментами самопомоги. Важливою буде також організація групових зустрічей ветеранів, де учасники будуть ділитися своїм досвідом та підтримувати один одного. Створення програми підготовки та перекваліфікації ветеранів, завдяки яким вони зможуть стати кваліфікованими спеціалістами.

Нагальною потребою постає навчання соціальних працівників, психологів, що надають найбільш ефективну допомогу, а також необхідно орієнтувати людей на самопомогу або «допомогу товаришеві». Дружини військовослужбовців, партнери, батьки чи інші родичі також повинні вивчити інструменти та методи для ефективної взаємодії зі своїми чоловіками та дітьми, що повертаються з війни. Слушною є порада Джона Хендена, який зазначає, що «потрібно знайти такий метод, що не містить теорій; це мають бути перевірені інструменти, які працюють у більшості випадків швидко і ефективно» [6]. Наголосимо, що людина у стані бойового стресу проходить три стадії проживання: «жертва», «той, що вижив, або віцільний», «процвітаючий» і цим не можна нехтувати. Ціль для відновлення українських військовослужбовців – це жити повним життям настільки, наскільки це можливо. Така життєва філософія дасть їм більше свободи, ніж раніше, а також дозволить пережити більш переконливо сьогодення та планувати майбутнє яскравіше й повноцінніше ніж їх минуле.

Для більшого розуміння сутності інклюзії українських ветеранів у національну економіку, на наш погляд, необхідно виокремити ключові причини та методи якими вона має бути здійснена. Щодо ключових причин, то ми виокремлюємо наступні: соціальна справедливість, економічний потенціал, політична стабільність. Для більш наглядного розуміння взаємозв'язок їх проде-

монстровано на рисунку 1 у формі кругів Ейлера.

Спільна зона, яка продемонстрована (рис.1) в центрі на кругах Ейлера підкреслює основну мету – створення більш інклюзивного, процвітаючого та стабільного суспільства в Україні. Формування такого суспільства можливо завдяки забезпеченню

гідного життя та зниження соціальної ізоляції. Ветерани, які віддали багато сил і здоров'я для захисту країни, заслуговують на підтримку та можливості гідного життя, а інтеграція ветеранів у економічне життя допомагає зменшити ризики соціальної ізоляції та маргіналізації.

Рис. 1. Причини інклюзії ветеранів у соціальне середовище

Важливим чинником формування такого суспільства є також використання навичок та досвіду військових. Ветерани мають унікальні навички, дисципліну та досвід, які можуть бути корисними в різних сферах економіки. Залучення ветеранів до робочої сили сприятиме зростанню продуктивності праці та інноваційним процесам. Значну роль інклюзія ветеранів відіграватиме у політичній стабільності. Підтримка ветеранів сприятиме зміцненню довіри до уряду та державних інституцій. Слід наголосити, що ветерани, інтегровані у суспільство, можуть продовжувати відігравати важливу роль у підтримці національної безпеки та оборони країни.

Розглядаючи сутнісні ознаки інклюзії ветеранів у національний соціально-економічний простір, необхідно виокремити роль підприємницької діяльності, яка надає ветеранам можливість здобути економічну незалежність. Власний бізнес дозволяє їм контролювати своє фінансове майбутнє, що є особливо важливим для тих, хто після повернення зі служби та воєнних дій стикається з труднощами при працевлаштуванні. Підприємництво слугує чинником зниження

рівня безробіття серед ветеранів і створює можливості для їх самозайнятості. Управління власним бізнесом сприяє поверненню почуття контролю над життям, що є важливим для ветеранів, які можуть відчувати втрату сенсу життя після завершення військової служби. Це допомагає їм знайти новий сенс і мету, а також покращити свою самооцінку. Інтеграція ветеранів у бізнес-середовище також сприяє соціальній справедливості, оскільки надає їм рівні можливості для розвитку та досягнення успіху у цивільному житті. В кінцевому рахунку це допомагає знизити рівень соціальної нерівності та забезпечити ветеранам гідне місце у суспільстві.

Враховуючи економічні ресурси та економічний потенціал України, ринкову кон'юнктуру, а також структуру національної економіки, яка потребує гармонізації, ми виокремлюємо декілька перспективних напрямків бізнесу, які можуть бути найбільш сприятливими для ветеранів. Перспективні напрямки ведення бізнесу:

– сільське господарство та агробізнес (фермерські господарства, органічне земле-

робство, переробка сільськогосподарської продукції);

– ремесла та кустарне виробництво (ручна робота та хендмейд, виготовлення виробів з дерева та металу);

– ІТ та технології (розробка програмного забезпечення, кібербезпека, онлайн-курси та консультації);

– послуги (ремонт та обслуговування, транспортні послуги, охоронні послуги);

– туризм та рекреація (еко-туризм та агротуризм; готельно-ресторанний бізнес);

– ритейл та торгівля (магазини з продажу військової амуніції та спорядження, Інтернет-магазини).

Виокремлені вище напрямки бізнесу потребують додаткового дослідження в по-

дальшому. Узагальнимо, що вибір бізнесу залежить від індивідуальних навичок, інтересів та досвіду ветеранів, а також від ринкових умов та доступних ресурсів. Важливо також мати підтримку з боку держави та громадських організацій, щоб забезпечити успішний старт та розвиток бізнесу на перспективу. Базуючись на праці українських та зарубіжних вчених, макроекономічне становище України та воєнний стан, ми пропонуємо низку заходів у розробці державної політики підтримки ветеранів, які допоможуть ветеранам започаткувати та розвивати власний бізнес в національній економіці. Основні із них мають включати: фінансову підтримку, освітні програми, консультації та правову допомогу (рис.2).

Рис. 2. Механізми стимулювання бізнесу для ветеранів в Україні

Стимулювання бізнесу для ветеранів в Україні вимагає комплексного підходу, що включає фінансову, освітню, консультаційну, інформаційну та інфраструктурну підтримку. Важливо також забезпечити надійну законодавчу базу та ефективний моніторинг

виконання програм підтримки, оскільки це допоможе ветеранам успішно інтегруватися в економічне життя країни та зробити свій внесок у її розвиток.

Узагальнюючи вище зазначене підкреслимо, що необхідність інклюзії військово-

вих України в соціально-економічний простір викликана соціальними, економічними та політичними причинами (рис.3). З філософської точки зору причини – це фактори або обставини, що призводять до певного

результату чи наслідків і є джерелом дій чи подій які пояснюють чому певні речі відбуваються так, як вони відбуваються. Причини діють як рушійні сили, що впливають на розвиток подій або процесів.

Рис. 3. Блок-схема інклюзії військових України в соціально-економічний простір

Таким чином, економічні, соціальні та політичні причини інклюзії ветеранів взаємопов'язані з відповідними наслідками. Вони разом утворюють систему, в якій реалізація кожної з причин веде до конкретних позитивних змін, що сприяють загальному інклюзивному розвитку країни.

Висновки. Найближчим часом ветерани стануть найважливішою частиною українського соціуму. І якщо суспільство вирішить активізуватися і зробити все правильно для ветеранів, це зробить Україну, країну із домінуванням інклюзивного розвитку.

Інклюзія українських ветеранів у національну економіку є важливим кроком для забезпечення соціальної справедливості, економічного розвитку та політичної стабільності. Це потребує комплексного підходу, що включає економічні стимули, освітні програми, психологічну та соціальну підтримку, а також законодавчу базу для захисту прав ветеранів. Підприємницька діяль-

ність є важливим інструментом для підтримки ветеранів у їхньому поверненні до мирного життя, забезпеченні їхньої економічної стабільності та внеску в розвиток країни.

Державна підтримка інклюзії ветеранів у національну економіку є важливою і необхідною для підтримки ветеранів у їхній адаптації до мирного життя. Це інвестиція не лише в майбутнє ветеранів, але й у загальний розвиток країни. Інклюзія ветеранів є не лише моральним обов'язком держави, але й стратегічно важливим кроком для забезпечення стійкого розвитку та процвітання України.

Література

1. Armstrong, K., Best, S. and Domenici, P. *Courage after Fire: Coping Strategies for Troops Returning from Iraq and Afghanistan and Their Families*, Ulysses Press, Berkeley, California, 2006. 239 p.
2. Grenier, S., Darte, K., Heber, A. and Richardson, D. *The operational stress injury social*

support program: a peer support program in collaboration between the Canadian forces and veterans' affairs Canada, in *Combat Stress Injury: Theory, Research and Management* (eds C.R. Figley and W.P. Nash), Routledge, 2007. pp. 261–293.

3. Dolan, Y. *Beyond Survival: Living Well is the Best Revenge*, BT Press, London, 2000. 180 p.

4. McManners, H. *The Scars of War*, HarperCollins Publishers, Denver, Colorado, 1993. 320 p.

5. Moore B.A., Reger, H.M. Historical and contemporary perspectives on combat stress and combat stress teams in the military, in *Combat Stress Injury: Theory, Research and Management* (eds CR Figley and WP Nash), Routledge, 2007. 368 p.

6. Henden J.. *Beating Combat Stress: 101 Techniques for Recovery*, Wiley, 2011. 192 p.

7. Hoge, C.W. *Once a Warrior, Always a Warrior: Navigating the Transition from Combat to Home*, GPP Life, Guilford, Connecticut, 2010. 326 p.

8. Яценко, Л. Проблеми працевлаштування ветеранів війни: ризики для держави та суспільства: Наукова доповідь. Київ: НІСД-2023. 18 груд. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-12/ke_pratsevlashtuvannyaveteraniv_18122023_0.pdf

9. Клименко О., Чепурко Г. Проблеми соціальної адаптації ветеранів в Україні: Наукова доповідь. Київ: Ін-т соціології НАН України-2024. URL: https://isnasu.org.ua/popsci/010_Klymenko_Chepurko_-_Problemy_veteraniv.php

10. Погорілов С. Після війни ветерани та їхні родичі складуть 10 % населення України. Українська правда. 2022. 22 груд. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/22/7381862/>

11. Ніколаєнко С.О. Особливості психологічної допомоги учасникам військових дій при посттравматичному стресовому розладі. Світогляд. Філософія. Релігія. 2014. Вип. 7. С. 51-61. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sfr_2014_7_8.

12. Артеменко А., Батаєва К. Мілітарна ідентичність та соціальна адаптація ветеранів АТО/ООС: монографія. Харків: Вид-во ХГУ «НУА», 2022. 192 с.

13. Ariel Schwartz. *Complex PTSD Workbook: A Mind-Body Approach To Regaining Emotional Control And Becoming Whole/ CSM WKB*. 2017, 190 p.

References

1. Armstrong, K., Best, S. and Domenici, P. *Courage after Fire: Coping Strategies for Troops Returning from Iraq and Afghanistan and Their Families*, Ulysses Press, Berkeley, California, 2006. 239 p.

2. Grenier, S., Darte, K., Heber, A., & Richardson, D. The operational stress injury social support program: a peer support program in collaboration between the Canadian forces and veterans' affairs Canada, in *Combat Stress Injury: Theory, Research and Management* (eds C.R. Figley and W.P. Nash), Routledge, 2007. pp. 261-293.

3. Dolan, Y. *Beyond Survival: Living Well is the Best Revenge*, BT Press, London, 2000. 180 p.

4. McManners, H. *The Scars of War*, HarperCollins Publishers, Denver, Colorado, 1993. 320 p.

5. Moore B.A., Reger, H.M. Historical and contemporary perspectives on combat stress and combat stress teams in the military, in *Combat Stress Injury: Theory, Research and Management* (eds CR Figley and WP Nash), Routledge, 2007. 368 p.

6. Henden J.. *Beating Combat Stress: 101 Techniques for Recovery*, Wiley, 2011. 192 p

<https://doi.org/10.1002/9780470978580>

7. Hoge, C.W. *Once a Warrior, Always a Warrior: Navigating the Transition from Combat to Home*, GPP Life, Guilford, Connecticut, 2010. 326 p.

8. Yatsenko, L. (2023). *Problemy pratsevlashtuvannia veteraniv viiny: ryzky dlia derzhavy ta suspilstva: Naukova dopovid*. Kyiv: NISD-2023. 18 hrud. Retrieved from

https://niss.gov.ua/sites/default/files/2023-12/ke_pratsevlashtuvannyaveteraniv_18122023_0.pdf

9. Klymenko, O., & Chepurko, H. (2024). *Problemy sotsialnoi adaptatsii veteraniv v Ukraini: Naukova dopovid*. Kyiv: Instytut sotsiologhii NAN Ukrainy-2024. Retrieved from

https://isnasu.org.ua/popsci/010_Klymenko_Chepurko_-_Problemy_veteraniv.php

10. Pohorilov, S. (2022). *Pislia viiny veterany ta yikhni rodychi skladut 10 % naseleння Ukrainy*. *Ukrainska pravda*. 2022. 22 hrud. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2022/12/22/7381862/>

11. Nikolaienko, S.O. (2014). *Osoblyvosti psykhoholichnoi dopomohy uchasnykam viiskovykh dii pry posttra-vmatychnomu stresovomu rozladi*. *Svitohliad. Filosofiia. Relihiia*, Issue 7., 51-61. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/sfr_2014_7_8.

12. Artemenko, A., & Bataieva, K. (2022). *Militarna identychnist ta sotsialna adaptatsiia veteraniv ATO/OOS*. Kharkiv: Vydavnytstvo KhHU «NUA».

13. Ariel Schwartz. *Complex PTSD Workbook: A Mind-Body Approach To Regaining Emotional Control And Becoming Whole/ CSM WKB*. 2017, 190 p.

INCLUSION OF THE MILITARY IN THE NATIONAL SOCIAL AND ECONOMIC SPACE

L. V. Shynkaruk, D.E., Professor, Corresponding National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, Member of the National Academy of Sciences of Ukraine,

E. V. Prushkivska, D.E., Professor, National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine, L. M. Shepeleva, practicing psychologist, Helping Hand Company, Inc., Boston, USA

Methods. In the course of study, the following methods were used: comparative analysis – in analyzing the inclusion of veterans in the socio-economic space of countries where there is a significant number of military personnel returning from conflict zones or discharged from military service; method of analysis and synthesis – in determining the directions of military inclusion in the national socio-economic space; method of classifications – in identifying the main types of business that may be most favorable for Ukrainian veterans in their integration into the national economy; induction and deductions – when formulating research conclusions.

Results. The article defines the need and role of military inclusion in the social environment for the stability and development of the country. The reasons and directions for the inclusion of Ukrainian veterans in the socio-economic space of the country are identified to ensure the psychological and social well-being of veterans, the effective use of human capital, political stability, cultural integration and social justice. It is substantiated that Ukraine should develop measures to fight for a person and for the humanity in working with the military and the population affected by combat operational stress, and create a unified system for the treatment and socialization of war veterans. It is established that the choice of future business depends on the individual skills, interests and experience of veterans, as well as on market conditions and available resources in the country. The author emphasizes the need for support from the state and public organizations to ensure the successful start and development of business by former military personnel. The author summarizes that stimulating business for veterans in Ukraine requires a comprehensive approach that includes financial, educational, consulting, information and infrastructure support. This will help veterans successfully integrate into the economic life of the country and contribute to its development.

Novelty. It is proved that the inclusion of former military personnel in the socio-economic space of the country in the context of the social, economic and political plane will shape Ukraine as a country dominated by inclusive development in general, and for veterans will facilitate their integration into civilian life and their active involvement in the development of the country.

Practical value. The results of the study can be used by institutions in the process of developing strategies and programs for the inclusion of veterans in the socio-economic space at both the regional and national levels of the country.

Keywords: combat stress, business, military, veterans, inclusion, inclusive development, socio-economic space, national economy.

Надійшла до редакції 29.05.24 р.